

УДК 18

Катерина Шевчук
КОНЦЕПЦІЯ ЕСТЕТИЧНОЇ ЦІННОСТІ ГЕНРИКА ЕЛЬЗЕНБЕРГА

У статті проаналізовано погляди відомого польського естетика, представника міжвоєнного двадцятиліття, Генрика Ельзенберга на проблему естетичних цінностей. Увага звернена, зокрема, на ототожнення Г. Ельзенбергом естетичної та етичної цінності у широкому їх значенні як різновидів «перфекційної цінності» в мериторичному і формальному сенсах; та розрізнення їх в епістемологічному і психологічному сенсах: пізнання прекрасного відбувається через контемпляцію, а пізнання блага через волю.

Здійснено аналіз поглядів вченого на спосіб існування і пізнання естетичної цінності, своєрідність, емоційну природу та роль експресії в естетичному сприйнятті; підкреслення ним значення естетики як оціночної дисципліни та пізнавальної ролі мистецтва.

Ключові слова: естетика, цінність, філософія, «перфекційна цінність», естетичне сприйняття.

К. Shevchuk
THE CONCEPTION OF AESTHETICAL VALUE OF HENRYK ELZENBERG

Author analyzes the ideas of famous Polish philosopher Henryk Elzenberg who presented the original conception of aesthetical value. The main thesis of Elzenberg's aesthetics states that problem of aesthetical value is a basis for general theory of value. The beauty and good or aesthetical and ethical value are different aspects of perfect value. The concept of «perfect value» is fundamental For Elzenberg's philosophy of value. «Subject that has value in perfect sense is subject that must exist». The beauty and good are identical values. In this sence Henryk Elzenberg identifies aesthetical value and ethical value. In psychological and epistemological aspects these values are not identical, because the cognition of beauty occurs by contemplation, and the the cognition of good is connected to the will.

In the present article it is also analyzed the Elzenberg's view on the kind of existance and emotional essence of aesthetical perception. Elzenberg states that aesthetical experience is a process which has different level of sensual tension – from the continuous view to the selflessness and dissolution in subject. The another characteristics of contemplation is static that is manifested in experience of aesthetic contemplation of nature.

In Elzenberg's opinion, the important feature of aesthetical cognition is «pure quality cognition of the world», «qualitative». Elzenberg notifies differences between «contemplation» and «contemplative experiences».

The other form of aesthetical experience is expression. Elzenberg states that expression is psychic process of manifestation of psychic contents in aesthetical experience.

Author pays attention to the fact that Elzenberg interested not only the philosophical aesthetics, but also he analyzed the cognitive role of art and literal critique.

Key words: aesthetics, value, philosophy, «perfect value», aesthetical experience.

К. Шевчук
КОНЦЕПЦІЯ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ЦЕННОСТИ ГЕНРИКА ЭЛЬЗЕНБЕРГА

В статье проанализировано идеи известного польского эстетика, представителя межвоенного двадцатилетия, Генрика Эльзенберга, касающиеся проблем эстетических ценностей. Внимание обращается, в частности, на отождествление Г. Эльзенбергом эстетической и этической ценности в широком их значении как разновидностей «перфекционной ценности» в мериторическом и формальном смыслах; а также различения их в эпистемологическом и психологическом аспектах: познание прекрасного осуществляется благодаря контемплиации, а познание блага благодаря воле.

В данной статье проанализированы взгляды ученого на способ существования и познания эстетической ценности, своеобразную эмоциональную природу и роль экспрессии в эстетическом восприятии. Эльзенберг подчеркивает значение эстетики как оценочной дисциплины и познавательной роли искусства.

Ключевые слова: эстетика, ценность, философия, «перфекционная ценность», эстетическое восприятие.

Генрик Ельзенберг (1887–1967) – відомий польський філософ, яскравий представник міжвоєнного двадцятиліття, творчість якого досі є, на жаль, малознаною широкому загалу. Значну увагу філософ присвятив проблемі етичних та естетичних цінностей. Особливе місце у його науковій діяльності посідала естетика. Саме з естетики почався контакт Г. Ельзенберга з філософією. Згодом, під впливом стоїцизму, він розширив свої зацікавлення також етичною проблематикою. Інтуїтивно відчуючи близькість, а навіть єдність естетики та етики, Ельзенберг зрозумів, що тим, що спільне для обох сфер, є цінність, яка становить «перше й остаточне джерело вказівок для життя» [7, с. 125].

У філософії цінності Ельзенберга загальна аксіологія поділяється на два розділи: формальна аксіологія і мериторична аксіологія, яка, своєю чергою, ділиться на естетику й етику.

Для Ельзенбергівської філософії цінності в цілому фундаментальною є категорія «перфекційна цінність». Ціннісний предмет у перфекційному сенсі, зазначає філософ, – це такий предмет, який повинен бути. У визначенні перфекційної цінності основним поняттям є термін «повинність». Аксиологія не може бути провідником, який веде по життю, але може вона подати «[...] певні дуже загальні, зобов'язуючі мене правила поведінки, загальні принципи, в межах яких вибір поведінки визначали б вже інші чинники, яких аксіологічна спекуляція не виявляє» [8, с. VIII].

Головне положення естетики Г. Ельзенберга – це проблема естетичної цінності, яка разом з етичною цінністю становить основу загальної теорії цінності. Прекрасне і благо, тобто естетична й етична цінність, є різними аспектами перфекційної цінності. Прекрасне і благо, на думку Ельзенберга, є цінностями ідентичними щодо предмета.

Г. Ельзенберг усвідомлював непопулярність такого ототожнення прекрасного і блага серед сучасників, які часто подібне ототожнення трактують як помилкове насамперед з методичних міркувань, згідно з якими необхідно розділити ці сфери. Найважливішим однак аргументом проти ототожнення прекрасного і блага є те, що, на думку Ельзенберга, «немає нічого більш убивчого для мистецтва, ніж його підпорядкування пунктам бачення в тривіально суспільному значенні слова «етичний», і нічого більш катастрофічного в житті, ніж оцінювання подій і людей під кутом самого тільки «прекрасного», з чого так легко народжується естетизм поразки чи злочину» [6, с. 12]. Одночасно Ельзенберг нагадує, що прихильники тези про тотожність прекрасного і блага належать до багатой традиції європейської думки, початок якій дав Платон.

Визначення прекрасного Г. Ельзенберг виводив з давньогрецької традиції, з філософії Платона, який цим поняттям охоплював «вчинки, характери, душі, історичні постаті, цілі історичні епохи, будову математики як цілісності, а нерідко і філософським системам закидалося, що є вони лише прекрасні, замість того, щоб бути логічними і точними» [6, с. 13].

Говорячи про тотожність, Ельзенберг мав на увазі широке значення понять «прекрасне» і «благо». Прекрасне він розумів як найвищу ідеальну «життєву» цінність і як таку власне цінність ототожнював з благом, сприйнятим подібним чином.

Г. Ельзенберг вважає, що про тотожність блага і прекрасного можна говорити у подвійному сенсі: мериторичному і формальному. Мериторичний полягає у тому, що цінностетворюючі риси у цих цінностях є ідентичними. Формальна теза говорить про тотожність того, що в обох цих поняттях є об'єктивне. Прекрасне і благо відрізняються від перфекційної цінності тією ж видовою відмінністю. Вважає, що об'єктивні змісти цих понять є тотожними (Прекрасне=Благо=Цінність).

Обґрунтовуючи тезу, що прекрасне і благо – це лише різновиди перфекційної цінності, Ельзенберг змушений був звернутись до міркування, яке не має достатньої доведеної бази. Результатом цього було твердження, що не можливо ствердити існування об'єктивної відмінності між прекрасним і благом, а також між цими двома поняттями та цінністю. Таким чином, прекрасне і благо є предметно ідентичними. Це моністична теза.

Водночас Ельзенберг вбачає суб'єктивні відмінності між цими двома цінностями. Вважає, що розрізняючим чинником є наша власна позиція щодо цінності, у ту мить, коли її називаємо «прекрасним» чи «благом». «Прекрасною тоді називаємо якусь річ, коли оцінюємо її як ціннісну і в той самий час, виразно усвідомивши її цінність, контемплюємо або контемплітивно переживаємо» [6, с. 19–20]. Натомість термін «благо» у Ельзенберга пов'язаний з волею. Благим є такий ціннісний предмет, який розумна і наділена волею істота повинна хотіти, щоб був.

Підкреслення існування суб'єктивних відмінностей між прекрасним і благом ще не є достатнім приводом, щоб визнати концепцію Ельзенберга моністичною. В онтологічному сенсі ці дві цінності тотожні, не тотожні однак в епістемологічному й психологічному. Пізнання прекрасного відбувається через контемпліацію, а пізнання блага через волю.

Міркування Г. Ельзенберга щодо способу існування прекрасного, тобто позитивної естетичної цінності, допомагає краще зрозуміти її сутність. Оскільки, як стверджує філософ, прекрасне тотожне з перфекційною цінністю, то має існувати так само, як і ця цінність. Прекрасне як остаточна цінність існує об'єктивно, тобто ця цінність могла б існувати навіть тоді, коли б на світі не існував жоден інший ціннісний предмет.

Як сучасний представник платонівської субстанційної концепції прекрасного, Ельзенберг прекрасне розуміє як ідеальне буття, яке існує самостійно, незмінно й вічно, а конкретні прекрасні предмети є лише наближенням до цього ідеалу. Так само по-платонівськи Г. Ельзенберг сприймає і благо. Цінність, яку переживають контемпліаційно, є прекрасним, якщо є предметом волі і дії – є благом.

Ельзенбергівська теорія естетичної цінності загалом є об'єктивною, ідеалістичною й абсолютною. Це перфекціонізм у моністичному різновиді: «що є ціннісне, – ціннісне у будь-якому випадку».

Незважаючи на виразне платонівське джерело низки тез Ельзенберга, Б. Дземідок, зокрема, твердить про відмінність ідеалістичного аксіологічного об'єктивізму польського філософа від поглядів давньогрецького мислителя. Дземідок зазначає, що теорія Г. Ельзенберга містить виразні ірраціональні елементи на відміну від теорії Платона [1, с. 216–219].

Необхідно однак зауважити, що теорія Платона також містить ірраціональні елементи. Процес спілкування з прекрасним самим по собі, контемпляція вічного прекрасного не є раціональною, хоча може бути результатом раціонального вчинку. Крім того, Платон вказує на інший шлях, яким можна дійти до, без сумніву, ірраціональної природи. Це можливість досягнення прекрасного у божому шалі і нахненні, у шалі муз. Г. Ельзенберг, здається, намагався розвивати цей другий, містичний спосіб, вказаний Платоном. Він розумів, що існування світу цінності, сприйнятого на кшталт Платона, не можна визначити не лише емпірично (це знав також Платон), але не можна цього визначити також раціональним чином.

Будучи представником об'єктивізму і стверджуючи абсолютність концепції естетичної цінності, Г. Ельзенберг був одночасно прихильником естетики ціннісного характеру. Потреба надання цінності є, на його думку, особистою потребою кожної людини. Людей, вважає філософ, можна поділити на дві категорії: творців оцінок (критиків) і нетворчих реципієнтів. Перші самі знаходять цінності, другі з власної волі використовують результати пошуку критиків.

Г. Ельзенберг припускає, що біля основ оцінювання (особливо естетичного) лежить теза, яка стосується реципієнта, що слушною є поведінка, узгоджена з судженням про цінність, а поведінка, що неузгоджена з таким судженням, – відповідно позбавлена слухності. Реципієнтові не достатньо лише діяти, хотіти чи відчувати. Він повинен мати рацію у тому, що робить, хоче чи відчуває, а рацію цю можна віднайти саме в оцінюванні. Тому оцінювання є дією понад усе пізнавальною [4, с. 413].

Філософ вважає, що висловлення суджень про естетичну цінність є пізнавальним процесом, а не, як хоче, зокрема, С. Оссовський, – дією. Напротивагу Оссовському, який стверджував, що естетичні оцінки не піддаються доведенню і перевірці, Ельзенберг категорично стверджує, що естетичні оцінки піддаються перевірці і підлягають пізнавальному процесу. У чому ж ця перевірка полягає? Г. Ельзенберг зазначає, що вона полягає в усвідомленні, що це судження є обґрунтованим більше, ніж його заперечення, і в яких межах обґрунтоване. Отже, важливі лише дві речі: щоб можна було змістовно говорити про обґрунтованість судження і щоб ступінь обґрунтування міг бути стверджений у той чи інший додатковий спосіб [2, с. 39]. На думку Ельзенберга, оціночна естетика ці дві умови виконує. Таке прагнення хоча б до часткового обґрунтування оцінок суперечить загальноприйнятій тезі про цілковитий ірраціоналізм концепції Ельзенберга у питанні пізнання цінності.

Ще один факт, пов'язаний із положенням висловлення суджень про цінність, заслуговує на увагу. На думку Ельзенберга, цей процес не має приватного характеру, оскільки пізнання цінності не є індивідуальною роботою, але колективною.

Пізнання цінності є, таким чином, колективним процесом (що не означає суспільним), виразно протікаючим у часі, постійно доповненим і таким, що черпає з індивідуального досвіду багатьох суб'єктів.

Останнім суттєвим аргументом, висунутим противниками оціночної естетики, зокрема Оссовським, є твердження, що оцінки, які використовує естетика, відсилаються до «а р'іорі» прийнятих, ніби об'явлених критеріїв цінності. Розглянувши всі найчастіше вживані варіанти значень терміна «одкровення», Ельзенберг дійшов висновку, що жоден із них не може бути аргументом проти оціночної естетики, оскільки в естетиці авторитети, одкровення чи «а р'іорі» прийняті канони не існують. Непорозумінням, на думку філософа, є присутнє у Оссовського «одкровення в релігійному сенсі», оскільки було б воно своєрідним «даром» для людини від якоїсь надприродної сутності. У такому випадку естетика мусила б мати щось на зразок канонічних книг. Натомість не чужим оціночній естетиці є «одкровення як блискуче відкриття» у тому сенсі, як, наприклад, для вразливого читача одкровенням є прекрасне якогось твору літератури.

У процесі сприйняття твору мистецтва, як підкреслює Г. Ельзенберг, реципієнт відчуває сильні емоційні стани, у часі яких з'являється щось, що можна було б назвати одкровенням. Тоді у сприйнятті предметі з'являються цілком нові види цінностей. Цей вид переживання нагадує переживання релігійного характеру. Це однак не означає, що розглянутий тип переживання має свідчити проти методів оціночного пізнання. «Оцінюючий естетик добре знає, що його предмет неясний і не піддається схопленню, і те, що він у ньому відкриває, випадає з адекватних окреслень. Хоча він є принциповим раціоналістом, легко в ньому знайти протилежну характеристику... Таким чином, вирізняє його і критицизм досягнень, і свідоме стирання меж своїх тверджень, готовність до змін і корекції, стриманість і ще раз стриманість» [2, с. 42].

Характерним щодо прекрасного видом сприйняття, згідно з Г. Ельзенбергом, є контемпляція, яку він розглядає як певний «вид подовженого оглядання, при якому не проникаємо завдяки пізнанню далі в оглянутий предмет, але тримаємо в полі свідомості його елементи й раніше пізнані риси, тоді як решта характеристик, на загал приписувані контемпляції, відніс би швидше до оцінюючої позиції. Контемплійне переживання – це переживання цих усіх чуттєвих станів, які у нас виникають і розвиваються у міру контемплійного предмета і завдяки тому, що його контемпліємо».

Одним із найсильніших чуттєвих станів, які виникають під час естетичного переживання, під час контемплійного, є любов як аксіологічний мотив діяльності людини. Ельзенберг стверджував, що кохати

можна тільки конкретну цінність, ніколи – абстрактну: «Самого поняття цінності (тобто змісту цього поняття) не контемплюємо. Контемплуючи, пізнаємо любов: любов того, що контемплюємо, того ото предмету, тієї ото риси. А паралельно з любов'ю з контемпліяції з'являється усвідомлення: це є прекрасне. Усвідомлення прекрасного і любові, як паралельні, зливаються у певну цілісність. Тому можна сенсовно говорити про «любов прекрасного, хоча це лише любов контемплюваних ціннісних предметів чи навіть цінностеутворюючих характеристик, які у тому самому комплексі переживань усвідомлюємо собі як прекрасні» [5, с. 17].

Згідно з Ельзенбергом, естетичне переживання має емоційну природу. Воно є процесом, який у різних станах має різний ступінь чуттєвого напруження, від подовженого огляду до забуття про себе і повного розчинення в предметі. Іншою характеристикою контемпліяції є її статичність, яка виразно проявляється у переживаннях, пов'язаних з естетичною контемпліяцією природи.

Важливою рисою естетичного сприйняття є, на думку Ельзенберга, як й Інгардена, «чисто якісне схоплення світу», «квалітативне» [1, с. 134–135; 138–139]. Ельзенберг звертає увагу на ці риси при аналізі двох видів переживань: містичного екстазу і естетичної контемпліяції. Відмінністю між ними є, зокрема, те, що суб'єкт містичного переживання переконаний, що предмет його переживання справді існує, натомість у естетичній контемпліяції має справу з чисто якісним спостереженням явищ як «асубстанціальних», «квалітативних». Тому для суб'єкта несуттєвим є те, чи предмет переживання є дійсний чи фіктивний. Г. Ельзенберг тут захищає кантівську тезу про безкорисливість естетичного переживання [4, с. 451].

Естетичне переживання як контемпліяція є досить суттєвим елементом всієї естетики Ельзенберга. У результаті такого переживання можливим є пізнавальне осягання до прекрасного контемплюваного предмету, висловлення суджень про його цінність.

Найбільш відповідним інтенціям Г. Ельзенберга є таке рішення, що естетичне оцінювання є обов'язковим результатом естетичного переживання, контемпліяції. Є воно зумовлене необхідним чином через переживання. Важливими при цьому є тільки ті оцінки, які були видані в результаті переживання, при цьому важливим є той, хто ці оцінки видає. Найбільш правомірними є оцінки, видані компетентним суддею за оптимальних умов. Пізнавальну функцію виконують, таким чином, судження, висловлені в результаті естетичного переживання. Ще однією, хоча й другорядною порівняно з пізнавальною, функцією, на думку Г. Ельзенберга, є експресивно-лірична.

Окреслення «прекрасний» означає не тільки «ціннісний», але виражає також стан контемпліяції чи контемпліяційного переживання суб'єкта, який сприймає цей предмет.

У питанні способу існування цінності Ельзенберг є об'єктивістом, однак стверджує, що пізнання естетичної цінності, даної в контемпліяційному переживанні, не є інтерсуб'єктивне.

Ельзенберг підкреслює відмінність між поняттям «контемпліяція» і «контемпліяційне переживання»: контемпліяційне переживання є сильнішим емоційним станом, ніж контемпліяція. Контемпліяція – це певного виду подовжене оглядання, а контемпліяційне переживання – це емоційний стан суб'єкта, який є результатом контемпліяції.

Другою формою естетичного переживання є, на думку філософа, експресія. Експресія у розумінні Г. Ельзенберга є певним психічним процесом, процесом виявлення психічних змістів, доступних в естетичному переживанні. Філософ прагнув дати відповідну дефініцію терміна «експресія»: «це дійсне чи удаване проявлення через певні чуттєво сприйняті, тобто фізичні, об'єкти певних психічних сутностей чи об'єктів, які належать якійсь істоті, дійсно наділеній психікою» [3, с. 49].

В естетичному переживанні маємо передусім схопити естетично позитивну цінність – прекрасне. При цьому існують ніби два шляхи, які ведуть до цієї мети: контемпліяція і експресія. Контемпліяція виявляє суб'єктивні передумови. На думку Ельзенберга, повне пізнання естетичної цінності гарантують контемпліяція і експресія, які постають разом. Кожне естетичне переживання має, таким чином, пізнавальне значення, оскільки через переживання можна отримати пізнання прекрасного.

На думку Л. Хостинського, дослідника творчості Г. Ельзенберга, у цьому полягає безсумнівна слабкість концепції Ельзенберга, який ніде не говорить, що схоплена в естетичному переживанні естетична цінність є адекватна, що була вона схоплена безпомилково [8, с. XXII]. Складно дошукатися якихось незаперечних вирішень пізнаної цінності, маємо керуватися лише власною інтуїцією. Естетичне переживання є безкорисливе. Переживання творця і реципієнта загалом подібні, відмінність, однак, полягає в тому, що художник прагне щось повідомити через мистецтво. У цьому місці з'являється проблема т. зв. «суб'єктивних умов естетичного переживання». Реципієнт безсумнівно має бути наділений естетичною вразливістю і має виявляти теоретичну готовність до сприйняття естетично ціннісних предметів. Загалом, у концепції Г. Ельзенберга прямо не сформульовано проблему відповідних і невідповідних естетичних переживань. Переживання, у ході яких пізнавальним чином сягаємо цінності наближені до «правильних естетичних переживань» у розумінні М. Валліса [9, с. 56].

Потрібно з'ясувати ще одне питання: чи в концепції Г. Ельзенберга є можливість ототожнення творів мистецтва і прекрасних предметів природи з естетичними предметами? Ельзенберг залишив це

питання відкритим, можна все ж спробувати його вирішити. В естетичному переживанні фізичний предмет підлягає певним змінам, він є абстрактний, стає якісний, несубстанційний. Чи в результаті цього стає просто психічним предметом? Швидше ні. Є він або інтенціональним (як в Інгардена), або фікційним предметом.

Відсутність однозначного розв'язання деяких питань, пов'язаних з естетичним переживанням, не свідчить однак про недосконалість цієї концепції. Ці недоліки не дискваліфікують концепції, у яких переважають позитивні пропозиції вирішення проблеми естетичного переживання.

Експресія, згідно з Г. Ельзенбергом, є процесом проявлення психічних сутностей чи предметів. Натомість фізичним предметам, наділеним естетичною цінністю, через які відкривається певна психічна сутність, служить експресійність.

Ельзенберг не обмежувався філософською естетикою, цікавила його також літературно-художня критика. У своїх есе прагнув, зокрема, проникнути в саму суть цінностей, які цінував найбільше. Передусім прагнув проникнути у суть прекрасного в багатьох його відтінках, але також відкривав культуру, сприйняту не як матеріальну цінність, а духовну, породжену мистецтвом та інтелектом.

Ельзенбергівська культура перенасичена моральними цінностями, з яких чільне місце посідає цінність, яка сьогодні дещо призабута – гарт, – мужність і вираз сили духу як свідчення свободи людини. Твердість духу є цінністю, завдяки якій можливим є протиставлення «варварству світу». Прекрасне, благо, культура, творча діяльність, гарт – це цінності, за допомогою яких можна розпочати боротьбу з безсенсовністю світу і його нікчемністю.

Ельзенбергівська концепція естетики – це концепція, в якій основну роль виконують: естетична цінність, положення оцінювання, захист естетики як оціночної дисципліни, а також проблема естетичного переживання та експресії. На фоні польської естетики міжвоєнного двадцятиліття гідною уваги є піднята Ельзенбергом під впливом Кюльпе, Шелера та Інгардена спроба твердження, що чуттєві якості (сумний, веселий тощо) ціннісних предметів, що споглядаються естетично, безпосередньо містяться власне в цих предметах.

Г. Ельзенберг був послідовником погляду, що мистецтво може виконувати пізнавальну функцію. Дав вираз цьому передусім у міркуваннях про пізнавальне значення образного висловлювання (метафоричного). Вважав, що відхід від проблематики цінності й оцінювання був би відходом від того, що є найсуттєвішим у мистецтві і чому він сам присвятив життя.

Література:

1. Dziemidok B. Teorie przeżyć i wartości estetycznych w polskiej estetyce dwudziestolecia międzywojennego. – Warszawa, 1980. – 352 s.
2. Elzenberg H. Estetyka jako dyscyplina wartościująca // Elzenberg H. Wartość i człowiek. Rozprawy z humanistyki i filozofii. – Toruń, 1966. – S. 96.
3. Elzenberg H. Ekspresja pozaestetyczna i estetyczna // Wartość i człowiek. Rozprawy z humanistyki i filozofii. – Toruń, 1966. – S. 96.
4. Elzenberg H. Kłopot z istnieniem. Aforyzmy w porządku czasu. – Kraków, 1963. – 451 s.
5. Elzenberg H. Motywacja etyczna // Studia Filozoficzne. – 1986. – nr 12. – S. 13-18.
6. Elzenberg H. O różnicy między «pięknem» a «dobrem» // Wartość i człowiek. Rozprawy z humanistyki i filozofii. – Toruń, 1966. – S. 96
7. Elzenberg H. Próby kontaktu. Eseje i studia krytyczne. – Kraków, 1966. – 138 s.
8. Hostyński L. Estetyka Henryka Elzenberga // Elzenberg H. Pisma estetyczne. – Lublin, 1999. – 281 s.
9. Wallis M. Przeżycie i wartość. Pisma z estetyki i nauki o sztuce 1931-1949. – Kraków, 1968. – 323 s.

Рецензент – кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології та філософії Національного університету «Острозька академія» **М. С. Петрушкевич**